

BUKVICA

*I radije pristani da te Bog pita:
zašto nisi to učinio?
Nego: zašto si to učinio?
"Derviš i smrt"*

Novi Pazar je prilično mali i skučen grad, što brdima što nepažnjom; grad u koji se lako uđe, a iz kojeg se teško ili nikad ne izađe. Ovo mesto je, kako nas uče hronike, nagluho i svaki karambol bukne u njemu, mnogi čudak iz njega izbaulja, mnoga se bolest u njega nastani. I to je sve što se tiče opšte ukletosti provincija. Ali o pizmama našeg malog mesta najbolje pevaju po kafanama njegovu zaboravljeni ljudi. U njemu su groblja puna grobova mladića koje obuzdaše noževi. U njemu uvehnuše i velike ljubavi od neizmerne čežnje. U njemu jedan zatočeni pesnik za života promeni dva jezika, a nijednom veru. U njemu se živelo samo da se iz njega ne bi odlazilo. Bezbriznima, svejedno je kad se ustaje, svejedno im je i kad se leže. Brižnima, najbitnije je osećanje s kojim se polazi u krevet, i razlog zbog kojeg se ujutru ustaje. Oni koji su kroz grad samo prošli, pri povratku su ga zaobišli. Oni koji su odnekud stigli, mahom po kazni, uglavnom sa istekom kazne svojevoljno su u njemu ostali. Svi su oni, vremenom, u svoju žrtvu istinski poverovali, kao u geografiju, i iz svojih života dobrano potisnuli brdska narečja, istoriju nepisanih knjiga. Ako je imalo malo prevoznih sredstava da se do grada dođe, zasigurno, još ih je manje bilo da se iz njega ode. Mada zauvek udaljen od pruga, jedna jedina kolska putna veza, od nekih dvadesetak kilometara koritom vrbopute reke, spajala je grad sa ostalim svetom, tačnije, sa prestonicom do koje se išlo po zdravlje, po pravdu ili na školovanje. Bolesni su se otud, skrpljeni, barem vraćali, ali ne i svršeni školarci. Grad se neobično sporo uplitaio u prestoničke male i velike poslove, sapet brdima, svetom bedom kotline nad kojom je blistala krzava tepsija meseca, jedina svetla tačka ljudima koji su, dlanovima rasterujući stegove harmije, živeli samo da ne bi umrli. Kakvu je izdržljivost trebalo imati da se podnese rođenje u ovakvoj zavetrini, besumnje, znali su oni koji su u njoj rođeni. Ove gole laičke odrednice lako su padale za oko i putnicima s manjim posmatračkim darom; čak i oni koji nisu znali da čitaju mape i ruševine iskopina, izdaleka pogledujući na grad shovrljan u nizinu, – u mimohodu, sa sigurnošću iskusnih stratega, osećali su jedno: što dalje odavde.

Za one koji nikad nisu čuli za ovo mesto, vredi spomenuti činjenicu da je vrhunac moći, raskoši i bogatstva Novi Pazar dostigao s prvom polovinom sedamnaestog veka, za vreme slavnog putopisca Evlije Čelebije, tačnije u vreme njegova drugog prolaska kroz južne zemlje. Ali, avaj! Između vrhunca raskoši i vrhunca beščasća, prošle su morne godine, boleštine i paljevine, protutnjali su kratki, nadstvarni i zaludni ljudski snovi o ne-

razdvojenosti duhovnog i fizičkog proticanja. Među najsovnijima, među najveličanstvenijima, minuće odjednom i životi ureknutih pazarskih pesnika: Sulejmana Tabaka, službenika sandžakata i dobrotvora o kojem ne znamo ni kad je rođen, ni kad je umro, i Halida Derviša Arapa Kaleza, učitelja i miljenika književne mladeži, idola mahom neuhranjenih i bistrih mladića iz šimšir-mahale. U doba putopisca Čelebije u čaršiji se, još nedirnutoj stranim adetima i došljačkim navikama, imalo gde zanočiti, šta videti i čime opiti dubinom očiju i širinom srca. A u vreme Valerijana Kasasa, grčkog trgovca i putopisca, i pod tiranijom Lutvikara Mulahodovića Zambaka, najokrutnijeg Pazarca otkako je krme rep diglo – „pazarski karavan-saraji su smukli, hanove je zapahnula čamotinja, drumovi su zgluhli pod prašinom za kopitama i točkovima, trgovci su skršili ruke i momčadija pretrnela od straha zbog skorog odlaska u tuđe ratove i još dalje jezike“. Sve ovo na jednom mestu u nesuđenom Kasasovom putopisu kazivao je Ejub Bugarinov, Halidov verni pratilac.

Zapostavljeni, zaneti svetim i kuražnim naumima, kroz grad su bez posledica i inicijative i dalje prolazili dokoni zabavljači, putopisci, pesnici, naučnici i mnogoimena ulema, svi čuveni za rana života i mladih godina. Mnogi podražavatelji dela svojih prethodnika, razvodnjivači suštine – mahom špijuni maskirani u učitelje prognane iz svojih nahija, tek zakoračili na uske, strme i tesne pute svoje sudbine, nesigurni u mišljenju i tepavi na jeziku, – zaposedali su manje svetla mesta po rubovima čaršije, po konacima i divanima u tesnim mahalama, ne birajući društvo i ne nalazeći ničemu mahanu, osvajajući grad spolja i slabeći ga iznutra. Onda u iskobluku, mimo toplina već zapuštenih mekteba, sa Nemcima se, uz došljačku pohlepu, pod grbave strehe, u strpljivost domorodaca dovlačila i ona čudnovatnost bezobzirnosti bez koje bi, po mišljenjima upornih branitelja sujeverja, šizmi i golobradluka, „ovo zapahno i dremno mesto, ukotvljeno na rubu imperije“, bez izuzetka ostalo ukleto i ustajalo kao uzgredno stanište za napoj stoke i odmor karavandžija. U grad su povremeno navraćali, konačili i uz domaću ulemu učili mnogi umni ljudi. Tek uz njih, među tuđincima, nepotkupljiv i nezahtevan istakao se Halid, buntovnik, meštanin nesklon vlasti i milostima vlastodršca. Oslobođen ureka jedne čaršije, Halid je već bio odbačen od braće po veri, skrhan porokom obožavanja zrelog vina. Pred sam pad Turske, kao državni službenik Halid je, pod nadimkom Kalez, otišao u Mostar, nenačet godinama. Otud se, natovaren nečim čemu ni vreme nije moglo ništa, vratio pod imenom Arap, kad se ovde za Turcima i prašina već slegla. Ostaće zapamćen kao vešt sastavljač hronograma, usrećitelj beskućnika, tešitelj sirotana i branitelj pastorčadi. Ovi stihovi, u prepisu Ejuba Bugarinova, po kojima se Halid proćuo, najrečitije govore o dvojstvu ukletosti, o ravnodušju:

„Kad su u pravu i jedni i drugi,
čuvari starine i donosioci novine –
niti nam je bolje nit gore od toga“.

Ovo nenapisano, neizgovoreno 'svejedno nam je', pesnik je zauvek ugurao u naša usta, kao nešto što se ne da iz usta, bez jeze, isturiti i odbaciti. Najuzasnija reč koja je ljudskom rodu postala vodilja, označila je kraj ljudskoga puta. Sve mimo te staze umno-

sti, povelio nas je u negovor, u šutnju, u bezobzir, koji su pobratimstvo s nazadlukom, koji su mržnja, nebriga o svojiti i bližnjemu. Halid nije prorok, ali misli drukčije od svojih učitelja. Ima govornu mahanu, jedan razlog više da ne hita u jeziku, da uporno šuti, premeravajući misli, te makaze čvorova.

"Ko je umeo, ima. Ko čeka da
pravda stigne krivog, nevinom
za utehu nišan već pravi hlada".

O pravdi je reč. Od svakog govornika-platežnika, koji na usnama nosi ovo breme, treba se izmaći na slušno odstojanje, radi našeg i njegovog boljeg držanja, da sutra ne može (niko) reći kako nije čuo i nije video. Za (neke) nepravde ne treba imati ni oko ni uho. Samo jedan čovek u ovoj čaršiji ne voli da gleda u (oči) onog ko se brani od tuđeg pogleda.

"Mutavci, koji nešto znaju, od Boga
taknuti, obeleženi na telu ili u telu,
iskušenici su bahatosti samosvidljivih".

Zapisano drugom rukom, rubom knjige:

"Brljivci, koliko god obzirni dok govore,
oni i pljuju one koji radije slušaju uljudni".

Pazar je postao tuđ i velik grad, a velik grad je samo prost zbir očajnika koji su poštovali nakaradni zakon Lutvikara Mulahodovića. Umirući grad, bio je i pun nepravdi. U smutnom vremenu, životima je upravljao samac, ludak, bivši hanski ekonom, preduzetnik u obrtu kabastim seoskim malom, ovejani ubirač nameta po nedodijama sandžačkim. Nadasve, jedan opak i prek čovek, nesklon mašti i divanu, preziratelj umetnosti i progonitelj umetnika, navodno i sam peru vičan, samozvanac, poučitelj higijene, do lakata oprljanih ruku. Već jednom izgnan iz Pazara, Lutvikar Zambak se vratio u njega strašću besramnika, da mu se osveti za nedostižnost svete dokolice u kojoj su svi isti i kad niko nije jednak. Oko sebe je okupljao protuhe, graditelje raskola, zidare sumnje, u namu da izdaleka dovede i poznate razvodnjivače duha, sijače smutnje i straha, žbire koji će, kukastim znacima, u ucveljenim srcima nemoćnih održavati, razbuktavati veličinu Zambakova poroka. Koliko je bio opsednut sobom, Zambak će 1940. godine, tada malo kome poznatog avanturistu i putnika, Grka Valerijana Kasasa, na silu, mimo mere i naravi, s puta skrenuti i nekoliko ga nedelja na silu držati u svojoj kući, skoro ga ubivši pričom o odabranom narodu koji dolazi.

Daleko odavde, trgnuvši se iz kajanja i mučnine, prekinuvši veze s tužnom kasabom nad kojom je već gremelo trublje rata, Valerijan Kasas je onaj zapis iz Zambakovih usta i iz pera Ejuba Bugarinova redigovao, brižljivo skratio i, s merom, sveo na pasus i šest ređaka, u poslednjem danu svoga hodočašća zamorenom zemljom. Zbrisavši zauvek pri-

ču o Novom Pazaru, gradu zambaka, Kasas je sklopio korice svoje tanušne knjige, prepuštivši da konačnu reč o Lutvikaru Mulahodoviću i njegovoj „nadahnutoj ideji o odbačenom koji dolazi sa znamenjem kukičastog krsta“, dopiše niko drugi nego pesnik. „Taj zapis o mula Zambaku, (Bog da mu vrati dobrom njegovu nedela nad nejakima), bio je čista pohvala prolaznosti zla s ljudske strane“, i završavao je stihovima:

”U nemilosti, čak i veličajna starost
hrani se aluzijom na ludost mladosti”.

”Koga progutaju stihije, zauvek bude oslobođen mara:
u večnosti, kao i u životu, nikoga nema ko ne umre”.

Šta nam se htelo pripočiti ovim tankorekim redcima, o predosećaju Božje kazne, u „smišljotini pijanog umetnika”. Ove Halidove reči, ovaj najverodostojniji trag predosećaja i vere u „naknadnu pravdu”, kao u snagu mladosti, sticajem okolnosti našle su mesto u Kasasovom putopisu koji se, za sreću ili za nesreću, sveo na bukvicu, na zavetno štivo prosvetlene manjine, na stihovnicu za čijeg će trajanja mnoge glave pasti sa ramena. Iako ne znamo stvarnog povoda nastanku, ovi stihovi-dvojanci, očigledno sačuvani po diktatu pokajanja, zasigurno nisu sročeni po diktatu tiranije. Besumnje, stvoreni su voljom, ne moranjem. Stvoreni su da bi trajali večno, kao san. Pošto su stihovi pročuli svoga tvorca, Lutvikar Zambak je, uvređen i besan, uhapsio uzoritog pisca, sproveo ga kroz čaršiju pod bičevima gojnih čauša i bacio ga u makvu gradskog zindana, u brlog omraze i stihije koja se zvala slepilo pred propašću, jednu noć pred početak okupacije. Može li iko sa sigurnošću reći gde je mezar sandžačkog slavuja, pesnika Halida? Može li iko, posle mučnog šutanja, sa sigurnošću reći bilo šta o Arapu Dervišu Kalezu? „Samo ovo možemo reći:”, stoji na jednom mestu, „pesnika je mnogo, i znali smo jednoga koji je, preselivši se u delo, ostao bez groba. Zlotvora je mnogo, sad znamo jednoga ihtijara koji će ostati bez dela čim se preseli u grob”. Lutvikar Zambak dovoljno je zla za života počinio, te će njegovu vajnu besmrtnost ubrzo prepokriti busen aprilske trave.

U nekoliko navrata, Kasas je ovde boravio od 1922. do 1926, onda 1930. i 1932, te od 1938. do 1941. godine, trgujući kožama i pišući. Nadmudrujući se sa Kasasom i odugovlačeći i odgađajući završetak putopisnog posla, Zambak je postajao smetnja svršetku plemenitog nauma Valerijanovog, o čemu se čak i po čaršiji počelo šušcati. Umilni derviš, Ejub Bugarinov, kod Kasasa je izdejstvovao da se tih nekoliko novih, lažima ispunjenih stranica teksta o ovom gradu, uz čestimično spominjanje Zambakova imena, ipak nađu među koricama nastajuće knjige. Da se izbavi belaja, Kasas je pisanje afirmativnog i svidljivog teksta o slavi i veličini Zambakovoj poverio Ejubu Bugarinovu. Sutradan, po naredjenju Zambakovom, Ejubov zapis je kao Kasasovo slovo hvale, mimo protokola o kojem su brinuli službenici, tajno razaslat u sva mesta Sandžaka, istrgnut iz korica još nepotpune zbirke. Zabezeknut nad hrpom lepo uređenih listova, nekoliko meseci kasnije, Kasas će zbog toga, na samrti, čupajući kosu rukama, postavljati sebi teška pitanja: „Kome ovakva, lažna dela pomažu? Kome ovakva dela trebaju?” Vraćajući se sa groblja na kojem su ukopali jednoga stranca, narod se pred bukom i prašinom sklanjao pod kuse strehe.

Kao da su se odnekud vratile u šuškor pod niskim strehama, lako i komotno nemačke snage ušle su bez borbe u grad. Lutvikar Mulahodović Zambak, predsednik Gradske uprave, predao je komandantu okupacione vojske, Fon Ausbergu, ključeve grada i zakačio za rever zelenu granu prastarog olinjalog bora, snemogo pod debelom senkom bedemskog zida. Kako beleže lokalni hroničari, vojska je zaposela kasarnu iznad i kasarnu usred grada; zgrade Čavića i Ćimića, za Feldžandarmaciju; Internat i zgradu Radovanića za Carinsku službu, „Islamske ustanove“ za Ortskomandu, poštu za službe Ortskomande, magacin Jeumovića za patrolne jedinice, i kafanu Konfortija, za kupleraj. Kuće Čeda Ugrinovića, Steva Šumara, Nića Srećkovića, Binja Bahara, Dušana Krsmanovića, Jerotija Čekovića, Ignjata Savića, Mihaila Kapetana, Džemaila Bošnjovića, Šemsa Čavića, Aca Despotovića, Danice Šumarac, i selamluk Smaila Šarenca, za komandno ljudstvo. Nemačka je disciplina, u načelu, odričala bliskije kontakte vojske i domaćeg stanovništva, osim ako se ti kontakti nisu ticali razmene dobara, darova i informacija. Meštani koji su tamo, u Ortskomandu, ulazili nevoljko, s kapom pod miškom i manji od makova zrna, iz komande su izlazili hitro, s kapom zabačenom preko čela, zadovoljni obavljenim poslima. Mreža doušnika proširila se i prekrila svaki kutak u čaršiji, i narod se počeo ujedati za jezik, brbljiv i svrabežan od rođenja. Kuće, ustanove i kafane u koje su oficiri okupacione vojske zalazili, bile su pod njihovom ličnom zaštitom, pod zastavom Rajha kao pod debelom rehom. Komfornih kuća bilo je malo, i one su uglavnom bile najviđenije, osvetljene, prostrane i tople, od gospodara uljudnih, bogatih i razboritih. Doduše, malo šta se u navikama ukućana-domaćina i vlasnika kafana tada promenilo, osim što su jedni sagnuli pogled k zemlji, a drugi visoko digli glavu, posebno kada bi adutant Repke u bašti hotela naglas čitao pristigle izveštaje s fronta o napredovanju snaga Rajha, crven u licu kao rak.

Prebiskavši zatečene i otvorivši nove arhive, Nemci su naredili da svi Jevreji moraju da se *registruju*. Istog dana, uz pomoć članova gradske uprave, formirani su i nadgledni odbori. Svaki Jevrejin morao je nositi žutu traku, vrpcu sa natpisom „Jude“, pod pečatom upravnika grada. Polovinom juna vlasti su objavile naredbu po kojoj se „Jevreji imaju prijaviti nadglednim odborima, i napustiti sve javne službe“. Njihovo uklanjanje iz javnog života moralo se izvršiti odmah, pa im se zabranilo vršenje niza slobodnih poslova, posećivanje pozorišta i bioskopa. „Jevreji nikad više neće biti lekari, apotekari, advokati, sudije. Nama su se, najzad, otvorile oči“, govorili su oni u čijim je venama, odnekud, proključala zaduhljiva krv nadmenosti. Krajem juna, Nemci su formirali brigade od radno sposobnih muškaraca Jevreja. Dali su im krampe, kolica i drvene cipele. Terali su ih na rad po džadama, baštama i kanalima, na čišćenje nužnika po kućama u kojima su stanovali niži i viši oficiri. Potom se oglasila i Specijalna milicija naredbom da Jevreji predaju radio-aparate, debelim kaznama preteći građanima koji budu krili jevrejsku imovinu ili njih budu uzimali u zaštitu. „Odbor za upravu imovine“ izložio je pred „Magazom“ spisak prisvojenih nekretnina, pa se na popisu objekata za rasprodaju našla čak i sinagoga u centru grada. Među „čemerašima“, neprizornicima koji će se od tuđe muke i čemera ofajditi, bilo je mnogo „zaslužnika“ koji su, kao nagradu, dobili deo opljačkanog jevrejskog blaga. Januara meseca naredne godine, vlast je naredila da se na zapuštenoj tvrđavi u centru čaršije izvrše radovi za njeno pretvaranje u tamnicu. Tvrđavu, utonulu

u korov i okovanu ledom, kulučari su pretvorili u gradilište, za preku potrebu. Za upravitelja logora postavljen je Hilmija Učkur. Redari specijalne službe raznosili su po gradu pozive Jevrejima da od sutra počnu sa prijavljivanjem i sa predajom ključeva od svojih kuća, stanova i prodavnica. Već naredne nedelje, iz okolnih krajeva, kao obezglavljeni, pristigli su i prvi zatočenici.

Prebacivanje Jevreja u tvrđavu potrajalo je od osam časova ujutru do šest sati popodne.

Fon Ausberg, major i komandant okupacionih snaga, muzičar i poliglota, naočit, visok i vitak brđanin, prvog dana zauzeo je, sa poslugom i ađutantom Repkeom, najlepšu kuću u čaršiji, koju su mu na brzinu ispraznili od nepotrebnih stvari i roblja. Čovek od reda, brzo se odomaćio, jedino nije legao s prvim kokoškama, ali je svakako pre petlova ustajao, da uz jutarnje pesmice ađutanta Repkea obavi fiskulturu, go do pojasa, i ispije čaj od sušenih trava sa svojim poverenikom Rafetom, zvanim Fišer. Fon Ausberg je doplahao s ruskog fronta, u korpi motora većeg od junca, kao komandant specijalnih jedinica za rad sa domorodačkim stanovništvom, sirotinjom pomućenih nazora. Praktičar, psiholog, političar i izvrstan poznavalac „slovenske duše“, bio je posebno zagrejan za ponašanje ljudi u apsurdnim situacijama. U svoj dnevnik, u notes okovan pozlatom, prvog dana krupnim slovima upisao je rečenicu: „Muhamedanci, Srbi i Jevreji“, a malo kasnije, nakon karambola u gradskoj kafani, dopisao je: „Sve je lepo dok ne poružni“. U podne narednog dana, na trgu usijanom kao tepsija, Fon Ausberg je pred građanstvom na silu isteranom iz kuća, nasrtaj na vojnika Rajha proglasio „drskošću preko koje nema prelaženja“. Kao krivce za nemili čin, precizno opisane i imenovane u dostavama anonimnih građana, kojih je zaprepašćujuće bilo mnogo, Fon Ausberg je pritvorio u istu ćeliju jednog Jevrejina, Mikšu Centovića, Jeftimira Savića, Srbina, i Ejuba Bugarinova, muhamedanca, ljude različitih svetonazora, politika i ubeđenja, no tvrde na reč i od obraza. Sve što je te robove, mimo sagrešenja pijanstva, vezivalo u tome času, bio je strah od umišljene krivnje. I nikad dotad oni nisu bili bliže jedan drugome, jednaki i isti u ništavnosti svake razlike.

Rafet zvani Fišer, stalni gost za Fon Ausbergovom trpezom, nadglednik gradske centrale, gospodin koji je svoj stari šešir lako zamenio novom kapom, pozvao je preplašene građane na pokajanje. Nastupivši na trgu, rame uz rame sa svojim zaštitnikom, u vihoru svoga dubokog zanosa, Fišer je nazvao „nakazno i azijsko judejstvo religijom pod znakom mača“, i nastavio rečima: „Eksploziv u srcima svojim Jevreji upotrebljavaju za hrišćanska društva, da ih razore i u propast bace. U svim domenima ljudskog života oseća se razorna delatnost jevrejskog duha“. Uzor i ideal Rafetu Fišeru bio je vođa Trećeg Rajha, i veličao ga je ovako, tuđim rečima: „Hitler je oruđe promisla Božjeg. Ali oruđe koje se više zaustaviti ne može do potpunog ispunjenja postavljenog mu zadatka“. U znak zahvalnosti, svoj nadahnuti govor Fišer je završio i pohvalnicom nemačkom narodu: „Mora se odati poštovanje vama i vašem Vodi, koji je u XX veku preduzeo u svom narodu posao koji priliči jedino svetitelju, geniju i heroju. Mi smo ljudi arijevske rase kojoj je sudba dodelila počasnu ulogu da plemena, slabije rase i niže vere, nikad više ne podignu glavu. Mi verujemo nemačkoj iskrenoj reči“. Bez obzira što su njegove reči bile ludorija u koju je malo ko poverovao, otrovna je bila njegova paklena snaga uzdizanja „bes-

krajne milosti" Fon Ausberga, milosti koja je toga vrllog nemačkog sina odenula u posve zemaljsku pravdu, koja će „spasiti grešnike i osloboditi ih teških okova utopije“.

Pitanje smrti i života trojice uhapšenika Fon Ausberg je stavio u ruke Jisaku Medini, čoveku koji se nikad dotad nije našao u ulozi onog koji uzima i daje život. „Ovo više nije ni pitanje smrti ni života. Ovo je pitanje uzaludnosti i smrti i života, u prisili, u apokalipsi. Bezumlje ne priznaje pojedinačnu lepotu, ali zagovara kolektivnu nakaznost. Mora se umirati, ali povremeno treba živeti ne bojeći se umiranja. I oni koji ne znaju i oni koji znaju, imaju samo jedan život. I nema slade hrane od hrane mudrosti, zbog koje smo i sad bliže životu. Smrti prolaze, ostaju nam samo životi“. Tako je odgovornost za tuđu patnju Medini smehrala čelo. Jisak Medina, trgovac ovdašnji i bankar sarajevski, trepćući u lepljivom mraku tvrđave, začudio se veoma kad je opazio na bosoj levoj nozi plik veličine dugmeta sa košulje, niknuo od muke, od zorta. Te noći nije oka sklopio, i dan je dočekao na hoklici, nad knjižicom zatrpanom pepelom i opuščima njegovih ljutih cigara. Iako je bio utamničen i lišen svakog izbora, pripala mu je neslavna i teška obaveza da, do vremena ručka, odredi ko će od trojice okrivljenih građana biti javno pogubljen. Pošto se među njima niko nije smatrao krivim i još manje spremnim za umiranje, a vlastima je bilo stalo samo do jedne mrtve glave, svejedno čije, Jisaku su one bile važnije žive. Tokom svoga života, ni dugog ni kratkog, Jisak je o drugima znao ponešto, ali te noći naučio je sve o sebi. Nije se pretvorio u spomenik dvoumljenju. Postao je razboj razboritosti u kojoj mu se, iz tankih niti, ukazala puna slika ovoga sveta, njegovog u kljusuh uhvaćenog života. Nije se uplašio, niti se tamničkim zidom ogradio od dodira spolja. Nije se uvukao u ljušturu da spreči prodor tuđe grehote u svoje zamršene zemaljske brige; naprotiv, upirao se iz petnih žila da u svoju dušu i trpljenje useli sve patnje bližnjih, uzdajući se u dobro.

U pratnji oružnika, tačno u podne, neokupan i neizbrijan, sneveseo, sumnjičav u uspeh svoga čina, Jisak Medina spustio je na sto Fon Ausberga papirić sa imenom izabranika kojeg će, toga dana, smrt poljubiti u obraz. Fon Ausberg je primakao pod nos nepresavijenu ceduljicu, pročitao naglas čitki rukopis i, potvrdivši svoja nagađanja, klimnuo glavom pokušavajući da se „presuditelju“ zagleda u oči. Uzalud. Sve puteve kroz plaveti očiju do Jisakove duše čuvala je vera njegovog srca u Rahelin spas. Na trgu, pred meštanima koji su se na telal dobošara Zagara od straha zaledili, Nemci su o ćuprijsku gredu obesili Jisaka Medinu, i samo nakratko odložili pogubljenje onih koje je on, svojom glavom, pokušao da sačuva. Sutra su, na veliki jevrejski praznik Purim, stare i mlade Jevreje iz tvrđave milicajci i vojnici sabili na ledinu iza bodljikave žice, gde su do podne prestajali kao sveće. Sumljenu su kolonu staraca, žena i dece, s vrlo malo parte, kroz špali-re zasramnog građanstva, poterali za Rašku i oni su tamo stigli za pet sati hoda. Izmr-cvarene i neme, pod batinama, ukrcali su ih u vagone i oterali za Mitrovicu, odakle su sa novim ljudstvom određenim za preseljenje, transportovani za Beograd, u „luku svoga spasenja“. Fon Ausberg izvestio je svoju komandu: „Ovo je zemlja u kojoj je pitanje Jevreja rešeno, sada samo preostaje da se reše pitanja koja se tiču zaostale njihove imovine“.

Bio je Bajram. Kroz čaršiju je prošlo oko četiri stotine muhadžera iz Bosne, u zbegu prema Mitrovici. Sa njima je u grad stigao i tifus. Iza ćebadi navučenih preko prozora,

Hanifa je spremala halvu, koliko da zamiriše zemaljska hrana za umrle, koliko da ne utrne sećanje na one koji su, nekad, bili živi. Hana, umilna žena po rodu najbliža Halidu, tuharala je po mutvaku, uzgred mazala ježevom mašču majasiljave rane po rukama i, pred lepolikom i nemom ćerkom, naukovala kako su ježevi neka vrsta kokošaka, ali lekovitih. Za nevoljnicima je, u kratkoj haljinici, u Hanifinom naručju ostala maloletna Rahela Medina, Jisakova jedihnica iz Sarajeva, ovde ponovorođena pod zaštitom novog imena. Hanine sestre izmišljena ćerka Rahela, grčila je u nedrima ceduljicu na kojoj je pisalo sve što se o nekome, izgubljenom u vihoru nailazećeg kolektivizma, trebalo znati: *Ja sam Rejhana*. Trgovačko preduzeće „Pravda“ rasprodavalo je, na veliko, pustu odevu koja više nikoga neće ugrijati. Na malom jevrejskom groblju iznad grada, sa dvojicom grobara, komšije su sahranjivale Jisaka, bez molitve i suza. Padala je sitna kiša. Onu trojicu pogubljenih u zatvoru, vojnici su prvo islikali pojedinačno i grupno u lokvama usirene krvi, pa su ih pokrivene transparentima na nemačkom jeziku, zakopali pod strehom ispred Ortskomande – u zajednički grob, bez znamenja, po kojem će do kraja rata, nabijajući kokulama kaldrmu u crnu zemlju, tvrdo gaziti germanski sinovi, ta „sumljena deca obožavalaca muzike i proizvođača vina mutnog kao san“.

Hani nijedna rana nije stigla da zaraste, ni na rukama, ni na duši, kad se otvorenih usta za tek postavljenom i punom sofrom, u pola reči „grehota“, preselio njen čovek. Sutra, pod kućnom strehom iza rastrtih belih čaršafa, trljajući mu kapke toplom vodom, s mukom je na njegovo grehотно lice hodža navukao čehre rahmetlije, lepo i žuto kao ćehlibar. Postala Hana udovica, skupljačica starežine, spoljni čovek, vodeničar, tegljač, tesar; za svaštice bagatelna snaga. Njen čovek nije imao mnogo prijatelja, ali je zato bilo puno onih koji su jagmačke nosili njegov tabut. Kada su ljudi poturili svoje ruke da pomognu rahmetliji da konačno nađe mir, i kad su se tabutske ručke spustile na njihova ramena, kao u žljebove, osetili su svu težinu života jednog čoveka. „Svaki pedalj zemlje pod onima koji nose umrlog, svet je koliko i zemlja po kojoj hodi trudna žena“, i bilo im je zbog toga lakše. I tek kada se prvi put Hanifa nasmejala uz Rahelu, posle mnogo istrošenih suza, neprosjavanih noći i pobrkanih navika – trgnula se kao nikad i pogledala oko sebe, uplašena. Zabolela je radost posle nesreće baš kao nesreća usred radosti. Ostavši bez oslonca, Hanifa se vezala uz starotne huje svoje majke, s nadom da i nju kao njenu tetku Nurku, brzih dana, iz haliluka toga odvedu arnautski svatovi. S malehna se ona oslanjala na dve svoje ruke pogubivši sa usnica reči, sa usana dušine vodiče. „Bog joj dao, Bog joj i uzeo – nakit s usne“, govorila je ukahrena Hana. Iako snemela, Hanifa nije izgubila misli. One su bile kao od stakla, sa ukusom dugmeta sa Hanine košulje, i tople zbog jezika na kojem su se gomilale i sa kojeg su kapale kao oštri uzvičnici po lehama. Hanifa se zagrcala, hvatala vazduh rukama, modrela od straha da se ne udavi onim što se samo pisanjem moglo izraziti. Ni da plače nije umela bez reči. Ni da se smeje. Samo se nadala, otvorenih usta, a i nada je bila nema.